

## भुन्टीको भविष्य कथामा सीमान्तीयता

त्रिभुवन बरई  
उपप्राध्यापक  
भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस

### लेखसार

प्रस्तुत लेखमा मनु ब्राजाकीद्वारा अभिलिखित 'भुन्टीको भविष्य' कथाको सीमान्तीय अध्ययनको सिद्धान्तको केन्द्रीयतामा विश्लेषण गरिएको छ । उनको प्रस्तुत कथामा सीमान्तीयताका केकस्ता अभिलक्षणहरूको प्रयोग गरिएको छ भन्ने अभीष्टको परिपूर्ति गर्नका निम्ति यो अध्ययन गरिएको हो । सीमान्तीय अध्ययनको सैद्धान्तिक पर्याधारलाई आधार मानी प्राथमिक एवम् द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरी निगमनात्मक, गुणात्मक र पाठविश्लेषणात्मक शोधविधि अपनाई यस लेखलाई परिपाकमा पुर्याइएको छ । सीमान्तीय अध्ययनका सीमान्त पात्रको भूमिका, सीमान्त पात्रका सीमान्तसूचक अभिलक्षण, प्रतिनिधित्वको सन्दर्भ, अभिव्यक्तिगत (बोलीगत) अवस्था, लेखकीय दृष्टिकोण तथा ज्ञान, शक्ति र प्रतिरोधको अवस्थाजस्ता मानदण्डका आधारमा उक्त कथाको मूल्याङ्कन यस लेखमा गरिएको छ र यस लेखको अन्त्यमा नेपालको सीमान्तविरोधी राजकीय सत्ताप्रति आलोचनात्मक विमति जनाउँदै लामो समयदेखि समस्या समाधान गर्नुका साटो किनाराकृत गरिएका एवम् न्यूनतम मानवअधिकार र नागरिक अधिकारबाट समेत वञ्चित तुल्याइएका भूमिहीनहरूका जीवनका कथाव्यथा र समस्यालाई अत्यन्त विश्वसनीय, कलात्मक र यथार्थपरक ढङ्गले पाठकसमक्ष पुर्याउँदै उक्त समस्या यथाशीघ्र समाधान गरी सीमान्त समुदायलाई मानवअधिकारका साथ जीवनयापन गर्ने वातावरण देशमा बनाउनुपर्ने लोककल्याणको अपेक्षा राख्दै कथाकार ब्राजाकीले आफूलाई सीमान्त वर्गीय बुद्धिजीवी र सिद्धहस्त कथाकारका रूपमा स्थापित गर्ने तथ्य प्राप्त हुनुलाई निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

### मुख्य शब्दावली

अधीनस्थ, प्रतिनिधित्व, प्रतिरोध, प्रभुत्व, विचारधारा ।

### १. विषय परिचय

नेपालको सीमान्त समुदायविरोधी राजकीय सत्ता तथा न्यूनतम नागरिक अधिकारबाट वञ्चित भूमिहीनहरूसँग सम्बद्ध विषयवस्तु र समस्याको यथार्थाङ्कनमा आधारित 'भुन्टीको भविष्य' मनु ब्राजाकीको सीमान्तीय चेतनायुक्त विशिष्ट कथात्मक कृति हो । सीमान्त वर्ग र समुदायको जीवनका कहालीलाग्दा कथा र व्यथा तथा राज्यको दमनकारी शासन प्रणालीको अङ्कन गरिएको उक्त कथा तराईको ग्रामीण समाजमा आधारित छ । विभेदपूर्ण अर्थनीति, सत्ता र शक्तिको दुरुपयोग तथा सामन्तवादी चरित्र, अवैज्ञानिक भूमिव्यवस्था, मानवतावादको ह्रासोन्मुख अवस्था आदि विविध कारणले भूमिहीन सीमान्त वर्ग र समुदायले भोग्नुपरेका अभावमय, तिरस्कारपूर्ण र सङ्कटमय जीवनपद्धतिलाई आधारभूमि बनाई लेखिएको प्रस्तुत कथाले नेपालका

सुकुम्बासीहरूको समस्याको उठान गरेको छ । तथापि सीमान्त वर्ग र समुदायको समस्या तथा राज्यको दमनकारी नीति एवम् सीमान्त वर्ग र समुदायप्रतिको उदासीनता, विभेद, थिचोमिचो, दमन र गैरजिम्मेवारीपूर्ण क्रियाकलापलाई आफ्नो केन्द्रीय विषय बनाउने प्रस्तुत कृतिका विषयमा गहन र शोधपरक अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

सदियौँदेखि अधीनस्थ तुल्याइएका, मानवअधिकारबाट समेत वञ्चित गरिएका, सत्ता, शक्ति र स्रोतगत पहुँचबाट किनाराकृत गरिएका तथा शासित, शोषित, उत्पीडित र आवाजविहीन व्यक्ति, वर्ग, समुदाय, क्षेत्र र राज्यलाई विश्लेषणको केन्द्र मानी साहित्यिक कृतिको मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने मान्यताका साथ भारतीय भूमिमा बिसौ शताब्दीमा स्थापित भई विश्वभरिमा नै प्रभाव कायम गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण सैद्धान्तिक पर्याधार नै सीमान्तीय अध्ययन हो । यस अध्ययन पद्धतिमा सीमान्त पात्रको भूमिका, सीमान्त पात्रका सीमान्तसूचक अभिलक्षण, प्रतिनिधित्वको सन्दर्भ, अभिव्यक्तिगत (बोलीगत) अवस्था, लेखकीय दृष्टिकोण, ज्ञान, शक्ति र प्रतिरोधको अवस्थाजस्ता मानदण्डको केन्द्रीयतालाई कृतिविश्लेषणको मुख्य आधार बनाइन्छ । विधातत्त्व र स्वतन्त्र लेखनपद्धतिमा आधारित भई प्रस्तुत कृतिको केही अध्ययन गरिए पनि मानवसमाजको वास्तविक सीमान्त वर्गका पक्षमा आवाज प्रस्तुत गर्ने सीमान्तीय अध्ययनका कोणबाट उक्त कथाको विश्लेषण गर्ने कार्यको अभाव रहेकाले उक्त अभावको परिपूर्ति गर्नका निम्ति यो अध्ययन गरिएको हो । सीमान्तीयताका आधारमा 'भुन्टीको भविष्य' कथाको मूल्याङ्कन गर्नुलाई यस लेखको प्रमुख प्राज्ञिक समस्याका रूपमा वरण गरिएको छ । यसै गरी 'भुन्टीको भविष्य' कथामा सीमान्तीयताका केकस्ता अभिलक्षणहरूको प्रयोग गरिएको छ ?' लाई यस लेखको शोध प्रश्न तथा 'भुन्टीको भविष्य' कथामा प्रयुक्त सीमान्तीयताका अभिलक्षणहरूको मूल्याङ्कन गर्नु' लाई प्रस्तुत लेखको उद्देश्यकथनका रूपमा अवलम्बन गरिएको छ ।

मौलिक विश्लेषण पद्धति र सीमान्तकेन्द्री सैद्धान्तिक पर्याधारमा आधारित रही प्रस्तुत लेखलाई परिपाकमा पुर्याइएकाले स्रष्टा र द्रष्टा दुवैका लागि सहयोगी सिद्ध भई पुस्तकालयीय प्रयोजनका निम्ति समेत महत्त्वपूर्ण साबित हुने भएकाले यस लेखको औचित्य स्थापित हुन्छ । मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' कथाको मात्र अध्ययन गर्नुलाई यस लेखको कृतिगत तथा सीमान्तीय अध्ययनका सीमान्त पात्रको भूमिका, सीमान्त पात्रका सीमान्तसूचक अभिलक्षण, प्रतिनिधित्वको सन्दर्भ, अभिव्यक्तिगत (बोलीगत) अवस्था, लेखकीय दृष्टिकोण, ज्ञान, शक्ति र प्रतिरोधको अवस्थाजस्ता मानदण्डको मात्र उपयोग गर्नुलाई प्रस्तुत लेखको सैद्धान्तिक क्षेत्रका रूपमा वरण गरिएको छ भने उक्त कृति र सीमान्तीय अध्ययनका उपर्युक्त पक्षबाहेकका अन्य पक्षको अध्ययन नगरिनुलाई यस लेखको सीमा मानिएको छ । तसर्थ सीमान्तीय अध्ययनका उपर्युक्त मानकका केन्द्रीयतामा प्रस्तुत कृतिको मूल्याङ्कन गर्ने कार्य यस लेखमा गरिएको छ ।

## २. अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेखलाई पूर्णता प्रदान गर्नका निम्ति अवलम्बित अध्ययनविधिलाई तलका उपशीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ :

## २.१ सामग्रीसङ्कलन

प्रस्तुत लेखलाई परिपाकमा पुर्याउनका निम्ति आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन मूलतः पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । यस कार्यअन्तर्गत प्राथमिक स्रोतका सामग्रीका रूपमा 'भुन्टीको भविष्य' तथा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा सीमान्तीय अध्ययनको सैद्धान्तिक अवधारणा र कृतिविश्लेषण गर्नका निम्ति आवश्यक सैद्धान्तिक पर्याधार र अर्थापनको ढाँचा निर्धारणका लागि विभिन्न लेखक तथा अध्येताद्वारा गरिएका पूर्वकार्यलाई उपयोगमा ल्याइएको छ ।

## २.२ सामग्रीविश्लेषणको सैद्धान्तिक पर्याधार

किनाराकृत तथा आवाजविहीन अवस्थामा रहेको व्यक्ति, लिङ्ग, वर्ग, समुदाय, जातजाति, क्षेत्र र राज्यलाई केन्द्रविन्दु मानी साहित्यिक कृतिको मूल्यनिरूपण गर्नुपर्ने मान्यता राख्ने सैद्धान्तिक पर्याधार नै सीमान्तीयता हो । हरेक दृष्टिले पछि परेको वर्ग नै सीमान्त वर्ग हो । यस्तो सीमान्त वर्गलाई अध्ययनको केन्द्रीय तत्त्व मानी साहित्यिक कृतिको मूल्यनिरूपण गर्नुपर्ने विचार यस सिद्धान्तले अवलम्बन गरेको छ । पश्चिमाहरूले तयार पारेको भारतीय इतिहास उपनिवेशवादी मानसिकताबाट ग्रसित र भारतीयहरूले तयार पारेको इतिहास पनि सम्भ्रान्त केन्द्रित भएको तथा सीमान्त वर्गलाई इतिहासमा समेत उपेक्षा गरिएको सन्दर्भलाई दृष्टिगत गरी सीमान्त वर्गलाई केन्द्रविन्दु बनाई नयाँ शिराबाट भारतीय इतिहासको पुनर्लेखन गर्नुपर्ने मान्यताका साथ सन् १९८२ मा रञ्जित गुहाको नेतृत्वमा अक्सफोर्ड प्रकाशनको सहयोगमा *सबाल्टन स्टडिज : राइटिङ अन साउथ एसियन हिस्ट्री एन्ड सोसाइटी* परियोजनाको प्रकाशनका माध्यमबाट सीमान्तीय अध्ययनको आरम्भ भएको हो (बराल, २०७३, पृ. ७२-१७३) । यस किसिमबाट भारतीयहरूबाट स्थापित भई पश्चिमी जगत्मा समेत प्रभाव परेको सीमान्तीय अध्ययनको स्थापना र विकासमा गुहाका अतिरिक्त दिपेश चक्रवर्ती, ज्ञानेन्द्र पाण्डेय, पार्श्व चटर्जी, सुदीप्त कविराज, सुमित सरकार, सरोजिनी साहू, गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाक, एडवर्ड सइद आदिले महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ (शर्मा, २०७०, पृ.३१८) । इतिहासकेन्द्री लेखनका माध्यमबाट अघि बढेको सीमान्तीय अध्ययनलाई साहित्यिक मोड दिने काम गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकले गरेकी हुन् । सीमान्तीय अध्ययन भोल्युम चारमा 'लिटरेरी रिप्रिजेन्टेसन अफ दि सबाल्टन' शीर्षक लेख छपाई गायत्रीले साहित्यसम्बन्धी मान्यता प्रस्तुत गरेकी हुन् (श्रेष्ठ, २०६८, पृ.७) । यस लेखमा गायत्रीले भारतीय बङ्गला भाषाका साहित्यकार महाश्वेतादेवीको उपन्यास *स्तनदायिनी*को विशद् वर्णन गरेकी छन् । उनले सीमान्तीय अध्ययनलाई अन्य कोणहरूबाट हेर्नुभन्दा नारीवादी कोणबाट हेर्नुपर्ने अभिमत पनि प्रस्तुत गरेकी छन् । उन (२००५) ले वास्तविक सीमान्त वर्गमा महिलाहरू रहेका, उनीहरू हरेक दृष्टिले ठगिएका, पढालेखा सीमान्तहरूले सीमान्त व्यवहारलाई त्यागी सभ्य समाजको भाषा र व्यवहार थाल्ने भएकाले उनीहरूबाट सीमान्त वर्ग र समुदायको प्रतिनिधित्व हुन नसक्ने तर्क पनि व्यक्त गरेकी छन् (P.79-82) । त्यसरी नै उन (२००७) ले पूर्वीय महिलाहरूलाई अतिरिक्त श्रमको वास्तविक सेनाका रूपमा उल्लेख गर्दै नारीहरू समानता, विभिन्न प्रकारका समझ र सामाजिक परिवर्तनका लागि निरन्तर क्रियाशील रहनुपर्ने विचार पनि प्रस्तुत गरेकी छन् (P.505-507) । इतिहास लेखनबाट साहित्य, कला र समाजशास्त्रीय अध्ययनका क्षेत्रमा समेत विस्तारित हुन पुगेको सीमान्तीय अध्ययनले शक्ति र

सत्ताको दुरुपयोगका कारण सीमान्त वर्ग सधैं अधीनस्थ र उत्पीडित बन्ने मान्यता अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ३७) । गायत्री चक्रवर्तीले बौद्धिक वर्गले सतीलगायत अन्य सीमान्त समूहको प्रतिनिधित्व गर्नुका साथै तिनको हक र अधिकारका विषयमा बोल्ने र लेख्ने जिम्मेवारीलाई वरण गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेकी छन् (उप्रेती, २०६९, पृ.२८८) । सीमान्त वर्गको वास्तविकतालाई गैरसीमान्त वर्गले उठान गर्दा वास्तविक मुद्दा अवास्तविक रूपमा प्रस्तुत हुन सक्ने तर्कसमेत गायत्रीको रहेको पाइन्छ (श्रेष्ठ, २०७४, पृ.१५०) । फुकोले सांस्कृतिक अध्ययनलाई गरिब, उत्पीडित र अभागीहरूको अध्ययन गर्ने विषयका रूपमा उल्लेख (सुवेदी, २०७६, पृ.१२८) गरेभैं सीमान्तीय अध्ययनले पनि सोही वर्गको अध्ययनलाई सर्वोपरि महत्त्व दिन्छ । सबाल्टर्नहरू बोल र विद्रोह गर्न सक्ने भए पनि उनीहरूको बोली र विद्रोहले निश्चित मान्यता र आधिकारिक आकार प्राप्त गर्न नसक्ने विचार पनि पाइन्छ (श्रेष्ठ, २०७४, पृ.१६३) । यी अभिव्यक्तिहरूलाई आत्मसात् गर्दा सीमान्तीय अध्ययनको केन्द्रमा सीमान्त वर्ग रहने तथा बौद्धिक वर्गले सीमान्त वर्गको मुद्दालाई बडो संवेदनशीलताका साथ प्रस्तुत गर्नुका साथै सदियौंदेखि स्थापित सम्भ्रान्तकेन्द्री अध्ययनलाई विघटन गर्नुपर्ने जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

एउटा वर्गविशेषसँग सम्बद्ध चिन्तन पद्धति नै विचारधारा हो । प्रत्येक साहित्यकार एक वर्गविशेषको विचारलाई अवलम्बन गरी तत्कालीन जीवनजगत्को परिस्थितिलाई बोध गर्ने प्रयास गर्दछ (ग्रेवाल, २०७६, पृ.२५०) । विचारधाराकै माध्यमले मान्छेले आफूलाई बुझ्नुका साथै आफ्नो कार्यको दिशासमेत पहिल्याउने गर्दछ (गौतम, २०७५, पृ. ४५) । विचारधाराले संस्कृतिको उत्पादन गर्नुका साथै मानिसको आफ्नो स्वत्व र अस्तित्व बोध गर्ने चेतना पनि उसलाई प्रदान गर्ने विचार लुइस आल्युसरको रहेको पाइन्छ (पाण्डेय, २०७०, पृ.१७८) । स्टुअर्ट हलले एउटा मूलधारको संस्कृति र अर्को सीमान्त वर्गको संस्कृति गरी संस्कृतिलाई प्रमुख दुई प्रकारमा विभक्त गरेका छन् (सुवेदी, २०७६, पृ.१३१) । साथै हलले संस्थापन, पुँजीवादजस्ता प्रभुत्वशाली वर्गको संस्कृतिको विरुद्धमा प्रतिरोध र सङ्घर्ष गर्नुपर्ने मत पनि प्रस्तुत गरेका छन् (गौतम, २०७५, पृ.७९) । यसै गरी एन्टोनियो ग्राम्सीले परम्परित बुद्धिजीवीले संस्थापन (प्रभुत्वशाली) पक्षको विचारधाराको समर्थन र आङ्गिक बुद्धिजीवीले प्रगतिशील वर्गलाई शक्ति, गति र अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्ने अभिमत व्यक्त गरेका छन् (गौतम, २०७५, पृ.४४) । प्रभुत्वशाली वर्गले निर्माण गरेको विचारधारालाई सीमान्त वर्गले पूर्ण रूपमा जस्ताको तस्तै वा सहमतीय आधारमा स्वीकार गर्न सक्ने वा पूर्ण रूपमा अस्वीकार गर्न सक्ने विचार पनि ग्राम्सीले अभिव्यक्त गरेका छन् (गौतम, २०७५, पृ.१००) । ग्राम्सीले राजनीतिक समाजको प्रभुत्वको विरुद्ध जनसमाजको प्रभुत्व अर्थात् प्रतिप्रभुत्वका निम्ति बौद्धिक-सांस्कृतिक क्षेत्रलाई सीमान्त वर्गसित सङ्गठित भएर अधि बढ्न समेत प्रेरित गरेका छन् (बराल, २०७३, पृ.१००) । समाज लिङ्ग, जाति, धर्म र क्षेत्रका साथै वर्गविचको द्वन्द्वबाट सञ्चालित रहेको बताउँदै ताराकान्त पाण्डेयले संस्कृतिले अर्थव्यवस्थाले भैं त्यही रूपमा जनतामा पहिचानको चेतनालाई आकार दिने विचार पनि प्रस्तुत गरेका छन् (पृ.१७६) । लुइस आल्युसरले सरकार, प्रशासन, सेना, प्रहरी, अदालत र जेललाई राज्यको दमनकारी अङ्ग मान्दै यिनीहरूले शासित वर्गलाई राज्यको विचारधारालाई स्वीकार गर्न बाध्य गराउने जानकारीका साथै यी अङ्गहरूको अतिरिक्त पनि राज्यले धार्मिक, शैक्षिक, न्यायिक, राजनीतिक, व्यापारिक आदि विविध संस्था एवम् अङ्गमार्फत पनि राज्यको विचारधारालाई शासित वर्गलाई मान्न लगाउने जानकारी पनि

गराएका छन् (२०७२, पृ.२६८-२६९) उनले राज्यले पुँजीवादी वर्गको हितमा काम गर्नुका साथै श्रमिक वर्गलाई दमन गरी शासन गरिरहेको विचार पनि प्रस्तुत गरेका छन् (२०७२, पृ.२६६) । सीमान्तीय अध्ययनमा विचारधाराको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने, शक्ति प्राप्तिका लागि समाजमा प्रभुत्वशाली विचारधारा र संस्कृति तथा सीमान्त विचारधारा र संस्कृतिका बिच सङ्घर्ष चलिरहने, प्रभुत्व वर्गले आफ्नो वर्चस्व कायम गर्नका लागि हरेक प्रकारको रणनीति र षड्यन्त्रको प्रयोग गरिरहने, प्रभुत्वशाली विचारधाराको वास्तविकताको अन्वेषण गरी सीमान्त वर्गमा चेतना सम्प्रेषण गर्नुका साथै प्रतिप्रभुत्वको स्थितिको सिर्जना गर्नका लागि बुद्धिजीवीहरू क्रियाशील रहनुपर्ने तथ्य उल्लिखित विचारहरूबाट प्राप्त हुन्छ ।

सीमान्तीय अध्ययनमा प्रतिनिधित्वले महत्त्वपूर्ण भूमिका वहन गर्दछ । साहित्यमा कुनै वर्ग, लिङ्ग, जाति, राष्ट्रियता भएको उपस्थितिलाई प्रतिनिधित्व मानिन्छ (भट्टराई, २०७०, पृ.३३६) । साहित्यिक कृतिमा सीमान्त वर्ग शून्य, अल्प, अति वा बढी र विकृतमध्ये कुन प्रतिनिधित्वको अवस्थामा रहेको छ ? सो कुराको खोजी अध्येताले गर्नुपर्दछ । यसै गरी कृतिमा चित्रित विचारधाराको प्रतिनिधित्वलाई समेत अध्येताले बढी महत्त्व दिनुपर्छ । सीमान्त पात्रहरूले वरण गरेका जातीय, शैक्षिक, लैङ्गिक, सामाजिक, शारीरिक, अल्पसङ्ख्यकताजस्ता सीमान्तसूचक अवस्थाको समेत निर्यात गरेर अध्येता अघि बढ्नुपर्दछ ।

सीमान्तीय अध्ययनमा अस्तित्व, पहिचान र प्रतिरोधी चेतनाले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । विश्व शक्तिको खेलमा अडिएको र शक्ति विमर्शरूपी ज्ञानका माध्यमबाट प्राप्त हुने तर्क फुकोले प्रस्तुत गरेका छन् ( पाण्डेय, २०७३, पृ.७१) । विश्वदेखि एउटा सानो परिवारको तहमा समेत अस्तित्वकै निम्ति सङ्घर्ष चलिरहन्छ । हरेक वर्गले आफ्नो पहिचानलाई कायम गर्नका लागि सदैव क्रियाशील रहन्छन् । ज्ञानले व्यक्तिमा चेतनाको सञ्चार गर्दछ । यसैको परिणामस्वरूप व्यक्ति वा वर्गले आफ्नो वास्तविक अवस्थाको मूल्याङ्कन गरी आफूमा प्रतिरोधी चेतनाको विकाससमेत गरी भावी रणनीति निर्माण गर्दछ । अध्येताले साहित्यिक कृतिको मूल्याङ्कन गर्दा लेखकले सीमान्त वर्गलाई दिएको पहिचान (बलियो वा कमजोर), आफ्नो पहिचानको निर्माणका निम्ति सीमान्त वर्गले सङ्घर्ष गरेको अवस्था वा प्रभुत्व वर्गले सीमान्त वर्गलाई ठगेको कुरा बोध नभएको अवस्थालाई पनि वरण गर्नुपर्दछ । लेखकीय दृष्टिकोणको अध्ययन गर्नका लागि लेखकको राजनीतिक स्थान, भूगोल र सांस्कृतिक विचारधारालाई मानदण्डका रूपमा प्रयोग गर्नुपर्दछ (पाण्डेय, २०७०, पृ.१९१) । प्रभुत्वशाली संस्कृति/वर्गद्वारा स्थापित विचारधारामाथि लेखकहरूले प्रश्न उठाउने साहित्यमा उपेक्षित वर्ग, नारी, समलिङ्गी, शोषित, श्रमिक वर्गमा प्रतिरोधको परिस्थिति देखिन्छ (सुवेदी, २०७६, पृ.१३०) । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्त वर्गलाई नियन्त्रण गर्नका लागि रणनीति बनाइरहने तथा सीमान्त वर्गले त्यस्ता रणनीतिबाट बचनका निम्ति ससाना चाल (गतिविधि र रणनीति)हरू निर्माण गरिरहने तर्क पनि पाइन्छ (सुवेदी, २०७६, पृ.१३४) । उल्लिखित अभिव्यक्तिले सीमान्तीय अध्ययनमा पहिचान र प्रतिरोधी चेतनाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने कुरालाई व्यक्त गरेका छन् ।

सांस्कृतिक अध्ययनमा बहुल व्यक्तिको विचार र सिद्धान्तको अनुसरण गरेजस्तै सीमान्तीय अध्ययनमा पनि बहुल विचार र सिद्धान्तको उपयोग गरिन्छ । यस अध्ययनमा कार्लमार्क्स, एन्टोनियो ग्राम्सी, फुको, लुइस, आल्थुसर, स्टुअर्ट हल, गायत्री, चक्रवर्ती स्पिभाक, रञ्जित गुहा आदि व्यक्तिहरूको विचार र अवधारणाको समेत

अवलम्बन गरिन्छ । मोहनराज शर्मा (२०७८) ले नै सीमान्तीय अध्ययनका कोणबाट साहित्यिक कृतिको विश्लेषण गर्दा कृतिमा सीमान्तीय पात्रको उपस्थिति र अवस्था, तल्लो दर्जाका रूपमा रहेका सीमान्त पात्रहरूको सूची निर्धारण, सूचीबद्ध पात्रहरूको सीमान्तसूचक चारित्रिक अभिलक्षण, कृतिमा निहित ती पात्रहरूको भूमिका, सीमान्त पात्रहरूको अभिव्यक्तिगत अवस्था, उनीहरूको कृतिमा स्वतन्त्र, स्वाधीन र विद्रोह गर्न सक्ने अवस्था, लेखक सत्ताबाट प्रभावित भएनभएको मूल्याङ्कन, सीमान्तीय चेतनाको प्रतिनिधित्व भएनभएको कुराको परीक्षण, कृतिले सीमान्त वर्गको सामर्थ्य र सम्भाव्यता देखाएनदेखाएको कुराको लेखाजोखाजस्ता पक्षमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने सुझाव प्रस्तुत गरेका छन् (पृ.९६-१०२) । यसै गरी तारालाल श्रेष्ठ (२०६८) ले साहित्यिक कृतिको प्रतिनिधित्व र अप्रतिनिधित्वको संरचनामा सीमान्त वर्गको उपस्थिति वा अनुपस्थितिको अवस्थालाई आधार बनाएर सीमान्तीय अध्ययन गर्न सकिने विचार प्रकट गरेका छन् भने उनले नै शक्ति, सत्ता, दमन, हैकम, शिक्षाप्रणालीजस्ता विविध आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक क्षेत्रगत अवस्थाका मुद्दाहरूलाई पनि कृति विश्लेषणको आधार बनाउन सकिने राय व्यक्त गरेका छन् ( पृ.२७ -३९) । त्यसै गरी नेत्र एटम (२०७४) ले ओहदा- श्रेष्ठता र लघुत्वको मान्यता, शक्ति- प्रभुत्व र अधीनस्थता, आधिकारिकता- लिखित ज्ञान र मौखिक वा लोकव्यवहार, कार्य- राजनीतिमा क्रियाशीलता, गति र प्रक्रिया, प्रतिनिधित्व-कृतिमा सीमान्तीय वर्गको विचारधारा प्रतिबिम्बनको स्थिति, औपनिवेशिकता-सांस्कृतिक दमन, हस्तक्षेप र प्रतिरोध, बैकल्पिक सौन्दर्यशास्त्र-स्थानीयतामा आधारित लघुसमूहहरूको पृथक् सौन्दर्यचेतना, मुक्ति-विद्रोही चेतना र अधीनस्थताबाट स्वतन्त्रतातिरको यात्रा जस्ता पर्याधारलाई अवलम्बन गरी साहित्यिक कृतिको अध्ययन विश्लेषण गर्न सकिने अभिमत अभिव्यक्त गरेका छन् ( पृ.२४९) । प्रस्तुत लेखमा सीमान्तीय अध्ययनका यिनै अवधारणाहरूलाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

### २.३ अर्थापनको विधि र ढाँचा

निगमनात्मक, गुणात्मक र पाठविश्लेषणात्मक शोधविधिको उपयोग गरी यस लेखलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ । यस लेखमा सामग्रीको विश्लेषण गर्नका निम्ति अवलम्बित अर्थापनको ढाँचालाई निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

शोध प्रश्न	अर्थापनको ढाँचा
१ 'भुन्टीको भविष्य' कथामा सीमान्तीयताका केकस्ता अभिलक्षणहरूको प्रयोग गरिएको छ ?	क सीमान्त पात्रको भूमिका ख सीमान्त पात्रका सीमान्तसूचक अभिलक्षण ग प्रतिनिधित्वको सन्दर्भ घ अभिव्यक्तिगत (बोलीगत) अवस्था ङ लेखकीय दृष्टिकोण च ज्ञान, शक्ति र प्रतिरोधको अवस्था

यिनै सामग्री, सैद्धान्तिक पर्याधार, शोधविधि र अर्थापनका ढाँचाका आधारमा मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' कथाको विश्लेषण यस लेखमा गरिएको छ ।

### ३. भुन्टीको भविष्य कथाको विश्लेषण

सीमान्तीय अध्ययनको केन्द्रीयतामा मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' कथाको विश्लेषण तलका उपशीर्षकहरूमा गरिएको छ :

#### ३.१ सीमान्त पात्रको भूमिका

राज्यको दमनकारी संयन्त्रको प्रभुत्वशाली दृष्टिले उपयोग तथा भूमिहीन सीमान्त वर्ग र समुदायको समस्या उठानमा आधारित मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' कथामा सीमान्त बालपात्र भुन्टीलाई सर्वाधिक महत्त्व र भूमिका प्रदान गरिएको छ । कथाको आदिभागदेखि अन्त्यभागसम्म पूर्ण उपस्थित रहेकी भुन्टीकै सेरोफेरो र केन्द्रीयतामा यस कथाको कथानक फनफनी घुमेको छ । सानीमालाई भेट्न गएको ठाउँमा राज्यको दमनकारी संयन्त्रद्वारा घर टहरा जलाई निर्जन तुल्याइएको परिस्थितिबाट आहत भई बाटामा अनेक दुःख, कष्ट, अभाव, भय, त्रास र डरको सामना गर्दै 'म' पात्रको सहयोगमा आफ्नो वास स्थानमा पुग्दा त्यहाँ पनि घर टहरा जलाइएको र निर्जन तुल्याइएको तथा भुन्टी अभिभावकविहीन हुन पुगेको अवस्थामा समापन भएको प्रस्तुत कथाको कथानकले सीमान्त पात्रलाई सर्वाधिक भूमिका प्रदान गरेको छ । प्रमुख, बद्ध, मञ्चीय, अनुकूल, बालिका, सत्जस्ता चारित्रिक विशेषता बोकेकी भुन्टीको तुलनामा कथाका अन्य पात्रहरू आउन सक्दैनन् । 'म' पात्र समाख्याताको भूमिकामा रही सीमान्त पात्र भुन्टीकै माध्यमबाट नेपालका भूमिहीनहरूको जीवनका कथाव्यथा तथा राज्य सहमति र सम्झौताभन्दा बलपूर्वक ढङ्गले भूमिहीनहरूलाई दमन गरी समस्या समाधान गर्न खोजेको सन्दर्भलाई पाठकसमक्ष पुऱ्याउन खोजेका छन् । यस तथ्यलाई दृष्टिगत गर्दा दृष्टिविन्दु पात्रका रूपमा भुन्टीलाई उभ्याउनुका साथै उसैका माध्यमबाट लेखकले नेपालका भूमिहीन सीमान्त वर्गको पीडा, समस्या तथा अनागरिकसरहको राजकीय दुर्व्यवहार र राज्यको गैरजिम्मेवारीपूर्ण क्रियाकलापको उद्घाटन गरेका छन् । कथानकनिर्माण, पात्रविधान, सारवस्तु र दृष्टिविन्दुका कोणबाट हेर्दा सीमान्त पात्र भुन्टी र उसैसँग सम्बन्धित विषयवस्तु र प्रसङ्गहरूले कथामा अत्यधिक स्थान पाएका छन् । यस पात्रको अभावमा न त यस कथाको कथानक पूर्ण हुन सक्दछ न त पात्रविधानले मूर्तता प्राप्त गर्न सक्दछ तथा सारवस्तु र दृष्टिविन्दुसमेत प्रभावित हुन पुग्दछन् नै । यसर्थ यस कथाको संरचनानिर्मितिमा सीमान्त पात्रको भूमिकाको अवस्था बढी र सक्रिय रहेको निष्कर्ष प्राप्त हुन्छ ।

#### ३.२ सीमान्त पात्रका सीमान्तसूचक अभिलक्षण

मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' कथाकी प्रमुख पात्र भुन्टीमा महिला, बालिका, निम्न, विपन्न, निर्बल, भूमिहीन, शासित, शोषितजस्ता सीमान्तसूचक अभिलक्षण पाइन्छन् । लैङ्गिकता, उमेर, अर्थ, वर्गीयता, शक्ति, सत्ता र शासन, भूमि, बसाइ आदिका आधारमा सीमान्तसूचक अभिलक्षण निकर्यौल गर्न सकिन्छ । सीमान्त पात्र भुन्टीको प्रत्यक्ष संलग्नता भए पनि भुन्टीका अभिभावक, सुकुम्बासी वस्तीका अन्य व्यक्तिहरू, भुन्टीकै घरका बालपात्रद्वय भुन्टे र कैली लगायतका पात्रहरूको संलग्नता कथामा नेपथ्यीय किसिमले पाइन्छ, र यिनीहरूको भूमिका पनि गौण देखिन्छ । भुन्टीलाई नै सीमान्त पात्रको प्रतिनिधिका रूपमा उभ्याई उसैका माध्यमबाट सीमान्त

वर्ग भूमिहीनहरूको समस्याको उठान यस कथामा गरिएको छ । भुन्टी सीमान्त पात्र हो । लैङ्गिकताका आधारमा महिला, उमेरका आधारमा बालिका, वर्गीयताका दृष्टिले निम्न, आर्थिक कोणले विपन्न, शक्तिका दृष्टिले निर्बल, कमजोर र अधीनस्थ, भूमिका दृष्टिकोणले भूमिहीन, सत्ता र शासनका आधारमा शासित र शोषितजस्ता सीमान्तसूचक अभिलक्षण एकातिर भुन्टीमा प्राप्त गर्न सकिन्छ भने अर्कोतिर अहैकमवादी र गैरशासकीय वर्गको प्रतिनिधि, घरमा पनि भाउजूद्वारा पीडित भएकी र अभिभावकद्वारा बढी माया नगरिएकी, कलिलै उमेरमा आमा गुमाएकी, तल पारिएको र उपेक्षा गरिएको वर्गकी, पछिल्लो समयमा घरका सम्पूर्ण सदस्यबाट अलगिएकी, विछोडमा परेकी तथा सम्पर्कविहीन अवस्थामा पुगेकी टुहुरी, निरीह र विवश पात्रका रूपमा भुन्टी देखिएकी छ । 'पैसा छैन दाजु । म घर जान्छु...मलाई चढन देऊ न' (पृ.१७२) जस्तो भुन्टीको कन्डक्टरसितको अनुनयपूर्ण अभिव्यक्ति, 'अस्तव्यस्त र मैलोथैलो लुगाफाटोमा ओइलाएकी आठ-नौ वर्षकी एउटी बच्चीलाई कन्डक्टरले हात समातेर बसबाट ओराल्न खोज्दै रहेछ' (पृ.१७३), बाले भाइलाई बढी माया गरेको, भाउजूले कैलीलाई स्याहारन लगाएको (पृ. १७६) जस्ता प्रस्तुत कथाका कथाशले भुन्टी घरभित्र र बाहिर सीमान्त पात्रका रूपमा रहेको कुरालाई सिद्ध गरेका छन् । यसै गरी भुन्टी र भुन्टीसित जोडिएका उसका अभिभावक र गाउँले तथा उसकी सानीमा र उसका गाउँले सबै सीमान्त भएको निष्कर्ष प्राप्त हुन्छ ।

### ३.३ प्रतिनिधित्वको सन्दर्भ

मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' कथामा सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गराइएको छ । प्रतिनिधि शब्दले कुनै व्यक्तिको सट्टामा काम गर्न तोकिएको व्यक्ति, अरूको कामका लागि अभिभारा लिने व्यक्ति वा वारेसलाई बोध गराउँछ भने प्रतिनिधिबाटै व्युत्पन्न प्रतिनिधित्व शब्दले प्रतिनिधिले गर्ने काम वा प्रतिनिधिको अभिभारा अथवा जिम्मेवारीलाई बोध गराउँछ । यसर्थ साहित्यमा पनि विभिन्न पात्र, घटना, कार्यव्यापार, परिवेश, सन्दर्भ, विचारधारा आदिका माध्यमबाट विभिन्न वर्ग, समुदाय, जातजाति, धर्म, क्षेत्र, संस्कृति, लिङ्ग, विचार आदिको प्रतिनिधित्व के कसरी भएको छ भन्ने कुराको सन्धान गर्नुपर्दछ । यसरी सन्धान गर्दा सम्बन्धित प्रतिनिधित्व अति वा सक्रिय, गौण वा न्यून, शून्य, विकृत वा भ्रमपूर्ण तथा अविश्वसनीयमध्ये कुन प्रकृतिको छ भन्ने कुराको खोजी गर्नुपर्दछ । यसै गरी साहित्यिक कृतिमा सीमान्त वर्ग र समुदायको प्रतिनिधित्व वा अप्रतिनिधित्वमध्ये कुन खालको छ भन्ने कुरालाई समेत वरण गर्नुपर्दछ ।

मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' कथामा मूलतः अधीनस्थ, प्रभुत्वशाली र स्वतन्त्र प्रकृतिका पात्रहरूको प्रतिनिधित्व गराइएको पाइन्छ । भुन्टी र भुन्टीसित जोडिएका उसका घरपरिवार, नातेदार तथा गाउँलेहरूका माध्यमबाट सीमान्त वर्ग र समुदायको प्रतिनिधित्व गराइएको छ । कथामा अत्यन्त बढी प्रतिनिधित्व गराइएकी भुन्टी लैङ्गिकताका आधारमा महिलाको, उमेरका आधारमा बालबालिकाको, वर्गीयताका दृष्टिकोणले निम्नवर्गीय, बसाइका आधारमा तराईमधेसअन्तर्गतको चुरे निकटको गाउँले, आर्थिक दृष्टिले विपन्न, सत्ता र शासनका कोणले शासित र शोषित, राजनीतिका आधारमा निष्क्रिय वा भूमिकाहीन, भूमि वा जग्गाको स्वामित्वका आधारमा भूमिहीन, शक्तिका कोणले निर्बल, कमजोर र अधीनस्थ, बसाइसराइका दृष्टिकोणले पहाड छोडी मधेसमा बसोबास गर्ने पहाडी वर्ग र समुदायको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा आएकी छ । यसै पात्रका माध्यमबाट भूमिहीन तथा

सुकुम्बासीहरूको चुनौती, पीडा, अभाव, समस्या तथा कहालीलाग्दो जीवनपद्धतिको उद्घाटन गरिएको छ । त्यसै गरी भुन्टी र उसकी सानीमासहितको दुवै गाउँ सीमान्त गाउँ भएको र त्यहाँ बसोबास गर्ने पूरै समाज सीमान्त भएको कुरा प्रहरीले दुईवटै गाउँलाई डढाएर ध्वस्त पार्ने कार्यबाट स्पष्ट हुन्छ ।

मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' कथाका सिपाही, साहब र बस कन्डक्टरले प्रभुत्वशाली वर्ग र समुदायको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । आल्युसरका विचारमा राज्य संयन्त्रका दमनकारी राज्य संयन्त्र र विचारधारात्मक राज्यसंयन्त्र गरी दुई प्रकारका हुन्छन्, जसमध्ये दमनकारी राज्यसंयन्त्रमा सेना, प्रहरी, न्यायालय दण्डव्यवस्था आदि पर्दछन् (गौतम, २०७४, पृ. १७६) । यस संयन्त्रको मुख्य काम राज्यका (सरकारका) लागि दमनकारी भूमिका खेल्नु, शोषणको परम्परालाई कायम गर्नु, सत्ता र शासकको प्रतिनिधित्व गर्नु, अधीनस्थ वर्ग र समुदायलाई पूर्ण नियन्त्रणमा राख्नु, शासकवर्गको विरुद्धमा काम गर्न नदिनु हो । यी कुराहरूलाई अवलम्बन गर्दा प्रस्तुत कथाका साहब र सिपाहीहरूले पुरुष, शासक, शोषक, उत्पीडक, सामन्त, उच्चवर्ग, सम्पन्न, प्रभुत्वशाली, मानवताविरोधी वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । यी पात्रका माध्यमबाट तत्कालीन नेपाल सरकारको सुकुम्बासी समस्याको दीगो समाधानभन्दा बलप्रयोगका भरमा नियन्त्रण गर्न खोजेको अवस्थालाई बोध गराएको देखिन्छ । यसै गरी कन्डक्टर प्रभुत्वशाली, पुरुष र मानवताविरोधी पात्रको रूपमा आएको छ । 'म' पात्र अर्थात् लेखक सीमान्त वर्गका पक्षमा बोल्ने, अफ्यारोमा परेका व्यक्तिलाई सहयोग गर्ने सहयोगी र मानवतावादी वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने बसमा यात्रा गरिरहेका यात्रीहरू पनि सहयोग गर्ने र पीडित वा निरीह व्यक्तिको पक्षमा बोलिदिने मानिसहरूको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

### ३.४ अभिव्यक्तिगत (बोलीगत) अवस्था

मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' कथाका सीमान्त पात्रले आफ्नो तथा अन्य पात्र र लेखकले समेत सीमान्त पात्रको पक्षमा अभिव्यक्ति दिएका छन् । सीमान्त पात्रले आफ्नो बारेमा बोलेको छ कि छैन ? अरू पात्रले उसका बारेमा बोलेका छन् वा छैनन् ? लेखकले उसको विषयमा बोलिदिएका छन् कि छैनन् ? सीमान्त पात्रको भाषा कस्तो छ ? जस्ता प्रश्नहरूको जवाफको खोजी गर्दै पाठको सीमान्तीय ढङ्गले विश्लेषण गर्नुपर्दछ ।

मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' कथाका कन्डक्टरबाहेकका सबै पात्रले सीमान्त पात्र भुन्टीको पक्षमा विचार प्रस्तुत गरेका छन् । सानीमाको घरबाट एकाबिहानै आफ्नो घर सखुवनी टोल हिँडेकी भुन्टी पूर्वपश्चिम महेन्द्र राजमार्गमा पुगी बसमा चढ्न लाग्दाको अवस्थामा बसको कन्डक्टरको मुखबाट निस्केको "ए उतर, भीडमा मछैस् रे छौँडी । पैसा छ ?" (ब्राजाकी, २०६०, पृ. १७२) को जवाफमा भुन्टीको मुखबाट मुखरित हुन पुगेको "पैसा छैन, दाजु । म घर जान्छु...मलाई चढ्न देऊ न" (ब्राजाकी, २०६०, पृ. १७२) जस्तो अनुनयविनयपूर्ण अभिव्यक्तिबाट प्रारम्भ भएको प्रस्तुत कथाको सीमान्त पात्र भुन्टीप्रतिको अरूको बोलाइ सुरु हुन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गकै प्रतिनिधित्व गरेको कन्डक्टरले भाडा नलिई बसमा बच्चा समेतलाई यात्रा गर्न नदिने विचारधारालाई अधि बढाएकोमा सीमान्त पात्र भुन्टीले कुनै प्रतिक्रिया नदिए पनि बसमा रहेका यात्रीहरूले भुन्टीलाई बसमा चढ्न दिनैपर्ने जोडदार आवाज उठाएका छन् । एक युवकले "ढोकानेर को उभिएको? गोले दाइ हो ? तान न त्यो नानीलाई, हामीसँगै जान्छे" (ब्राजाकी, २०६०, पृ. १७३) अभिव्यक्तिसमेत अभिव्यक्त गर्दा र त्यसलाई "हुँदैन है

हुँदैन, पैसा कसले सकाउँछ, भन” (ब्राजाकी, २०६०, पृ. १७३) भन्दै कन्डक्टरले ठाउँ अस्वीकार गर्दाको अवस्थामा बसचालकले “चढा दे रे पसिन्जर हल्ला करता है” (ब्राजाकी, २०६०, पृ. १७३) भनेपछि मात्र कन्डक्टरले भुन्टीलाई बसमा चढ्न दिन्छ। यस किसिमबाट सीमान्त पात्र भुन्टीलाई लिएर उत्पन्न भएको समस्यालाई सहमतीय र वार्ताका आधारमा समाधान गरिएको छ। प्रस्तुत कथामा आएका पात्रमध्ये कन्डक्टर भुन्टीको विपक्षमा उभिन्छ, भने यात्रीहरू, लेखक अर्थात् ‘म’ पात्र भुन्टीको पक्षमा आवाज उठाएका छन् र सुरुमा मूकदर्शक बनेको बसचालकले समेत अन्तिममा भुन्टीकै पक्षमा निर्णय सुनाएको देखिन्छ। यसका साथै मेला लाग्ने ठाउँपछिको यात्रा ‘म’ पात्रको सहयोगमा गरेकी भुन्टीले आफू सानीमा कहाँ गएको, रातिको बेलामा बारीमा बसेको, पूरै गाउँ प्रहरीद्वारा जलाइएको, सबै गाउँलेहरू, भागेको, आफू एकलै रातभरि बारीमा समय बिताउँदै एकाबिहानै हिँडेको प्रसङ्गदेखि आफ्नो पारिवारिक अवस्था, जीवनपद्धति आदिका विषयमा सविस्तार वर्णन गरेकी छ। भुन्टीकै बोलीका माध्यमबाट वर्णित घटनावलीका माध्यमबाट भूमिहीन सीमान्त वर्ग र समुदायको दयनीय अवस्था तथा सरकारको दमनकारी नीतिलाई पाठकसमक्ष पुर्याउन खोजिएको छ।

मनु ब्राजाकीको ‘भुन्टीको भविष्य’ कथाको चाहे बसमा बस्न दिएर गन्तव्यसम्म पुग्न दिने कुराको सहमतिका लागि भुन्टीको अनुनयविनयपूर्ण भाषिक अभिव्यक्ति होस् अथवा लेखक (‘म’पात्र) का साथमा आफ्नो गाउँमा पुग्दा पूरै गाउँ डढेको तथा गाउँमा कोही पनि नभएको अवस्थामा आँसु बगाउँदै रुने कुरा होस्; अत्यन्त कारुणिक, टीठलाग्दो र मर्मस्पर्शी देखिन्छ। सीमान्त पात्र भुन्टीको भाषा अत्यन्त स्वाभाविक, कारुणिक, अनुरोधात्मक र विन्तीपूर्ण देखिन्छ। अभिभावकविहीन हुन पुगेकी भुन्टी कथाको केही ठाउँमा (बसबाट ओर्लेर भुन्टी ‘म’ पात्रका साथमा घर जाँदै गर्दा तर गाउँमा नपुग्दासम्मको केही संवादात्मक अभिव्यक्ति) बाहेक अन्त पूरै कथाभरिमा छटपटाएकी र निराश भएकी छ भने कथान्तमा त आँसु बगाएरै रोएकी छ। यस कुराका साथै उसले आमा र दाजु गुमाएको, भाउजूद्वारा पनि कज्याइएको तथा आफ्नै बाबुद्वारा पनि भाइको तुलनामा कम माया गरिएको कुराको पनि उद्घोष गरेकी छ। घरबाहिर किनाराकृत अवस्थामा रहेकी भुन्टी कतिपय विषयमा आफ्नो घरभित्र पनि किनाराकृत हुन पुगेको कुराको उद्घोष समेत उसकै बोलीमा पाइन्छ।

### ३.५ लेखकीय दृष्टिकोण

‘भुन्टीको भविष्य’ कथाका लेखक मनु ब्राजाकी प्रभुत्व वर्गप्रति आलोचनात्मक र सीमान्त वर्गप्रति सहानुभूतिष्ट देखिन्छन्। सत्ता र शासकप्रति लेखकको कस्तो दृष्टिकोण छ? लेखक सत्ताबाट कुन किसिमले प्रभावित भएको छ? लेखक सत्ताबाट शून्य, थोरै वा पूरै प्रभावित छ कि? लेखक सीमान्त वर्ग र समुदायको पक्षमा बोलेको छ कि छैन? लेखकले सीमान्त वर्ग र समुदायको समस्याको उठान कुन किसिमले गरेको छ? समग्रमा उसको अभिमत कस्तो छ? जस्ता जिज्ञासाहरूको समाधान खोज्दै सीमान्तीय अध्ययनलाई परिपाकमा पुर्याउनुपर्दछ।

‘भुन्टीको भविष्य’ कथाको समाख्याताका रूपमा संलग्न कथाकार मनु ब्राजाकीले आलोचनात्मक यथार्थवादको मान्यतामा आधारित रही सत्ता र शासकप्रतिको आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन्। नेपाल सरकारले तत्कालीन समयमा राज्यको दमनकी संयन्त्रका माध्यमबाट भूमिहीन सीमान्त वर्ग र समुदायलाई

किनाराकृत गर्न खोजेको, ती वर्ग र समुदायप्रति राज्य पूरै आक्रामक भएको तथा सहमति र वार्ताका माध्यमबाट समस्या समाधान गर्नुको साटो पूरै बस्ती डढाएर ध्वस्त पारेको, सीमान्त वर्गलाई जेलमा हाल्लेसम्मको काम गरेकोमा लेखक तत्कालीन राज्यव्यवस्थाप्रति आलोचनात्मक नै देखिन्छन् । लेखकले कथाको शीर्षक नै सीमान्त पात्र भुन्टी र उसको अवस्थासित सम्बद्ध भएर राख्ने कार्यबाट समेत लेखक सत्ताभन्दा सीमान्त वर्ग र समुदायको पक्षमा उभिएको कुरा प्रस्ट हुन्छ । मेला लागेको ठाउँदेखि भुन्टीको गन्तव्य स्थलसम्म सँगै गएका 'म' पात्र अर्थात् लेखकले भुन्टीको बसको भाडा तिरेर, भुन्टीलाई खाजा खुवाएर, भुन्टीले भनेर मुला किनिदिएर तथा भुन्टीलाई उसको गाउँसम्म पुऱ्याइदिएर सीमान्त वर्ग र समुदायप्रति विशेष सहानुभूति प्रकट गरेका छन् । एडवार्ड सडकका विचारमा बौद्धिक वर्गको दायित्व र भूमिका अन्यायका विरुद्धमा उभिनु र अधिकारबाट पाखा पारिएका वर्गको पक्षमा वकालत गर्नु तथा सम्भ्रान्तको सेवा नभई सीमान्त वर्गको पक्षमा आवाज उठाउनु र दमनकारी संरचनाका विरुद्ध हस्तक्षेप गर्नु हो (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ३८) । यस विचारलाई प्रस्तुत कथाका लेखकले आत्मसात् गर्दै एकातिर आफूलाई शासक अर्थात् सम्भ्रान्त वर्गको विपक्ष र सीमान्त वर्गको पक्षमा प्रस्तुत गरेका छन् भने अर्कोतिर ग्राम्सीले भनेभैं सीमान्त वर्गको बुद्धिजीवीको भूमिकामा आबद्ध गरेका छन् । कतै भुन्टीसँगैको संवादात्मक त कतै वर्णनात्मक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट भूमिहीन सीमान्त वर्ग र समुदायका पक्षमा उभिई लेखकले वास्तविक बुद्धिजीवीको परिचय दिएका छन् जसलाई कथाका निम्नलिखित अंशले थप पुष्टि गर्दछन् :

हामी खोल्सी ओर्लियौं । अनि उक्लियौं । अनि माभीवार छिचोल्नासाथ जुन दृश्य देखापऱ्यो, त्यो स्तब्धकारक थियो । हाम्रो अगाडि पच्चीस-तीस घर थिए । घर कहाँ थिए र ! डढेर कोइला बनेका काला खाँबाहरू र पिँढीका ढिस्काहरूबाट नै घरको सङ्ख्याको अनुमान हुन्थ्यो । कतै कोही थिएन । सम्पूर्ण टोलका घरहरू डढेका चिताभैं हाम्रा सामु सजिएका थिए र त्यहाँ मसानघाटभैं चकमनता थियो मभन्दा चार कदम अगाडि भुन्टी उभिएकी छ ।

“भुन्टी”

ऊ मतिर फर्केर हेर्छे । उसका आँखाबाट निःशब्द आँसु बगिरहेछ ।

“यो ....?”

“हो काका ....!” ऊ एउटा डढेको चितातिर आँल्याउँछे ।

भुन्टी डाँको छोडेर रुन थाल्छे ।

म पागलभैं अगाडि बढेर भुन्टीलाई अँगालो माछुं ।

लाग्छ, नितान्त एक्लएकी नेपाल आमा रोइराखेकी छ । (ब्राजकी, २०६०, पृ. १७७-१७८)

उपर्युक्त कथांशका माध्यमबाट कथाकारले एकातिर नेपालका भूमिहीन सीमान्तहरूको समस्या र जीवनका कथाव्यथा तथा राज्यको दमनकारी र सामन्तवादी चरित्रको उद्घाटन गरेका छन् भने अर्कोतिर भुन्टी आफन्तबाट टाढिएकी, सम्पर्क विहीनताको अवस्थामा पुगेकी तथा गहिरो सन्तापमा परेकी अवस्थाको समेत उद्घाटन गरेको देखिन्छ । तसर्थ लेखक शासकभन्दा सीमान्त वर्गको पक्षमा आफूलाई उभ्याएर ग्राम्सीका शब्दमा जैविक बुद्धिजीवीको काम गरेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

### ३.६ ज्ञान, शक्ति र प्रतिरोधको अवस्था

मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' कथामा ज्ञान, शक्ति र प्रतिरोधको सुहाउँदो ढङ्गले अङ्कन गरिएको छ । ज्ञानले हरेक व्यक्ति, वर्ग र समुदायको स्तरोन्नतिमा महत्त्वपूर्ण भूमिका वहन गर्दछ । ज्ञानले नै व्यक्तिलाई असल-खराब, बलियो-निर्बलियो, गलत-सही, न्याय-अन्याय छुट्याउने सामर्थ्य प्रदान गर्दछ । ज्ञानको अभावमा एउटा व्यक्ति मात्र होइन पूरै समाज पनि बन्धुवा बन्न सक्दछ । ज्ञान भएको व्यक्ति आफ्नो वास्तविकताको मूल्याङ्कन गर्दै आफ्नो अधिकार, अस्तित्व र स्वाभिमानको रक्षाका निम्ति शक्तिको व्यवस्था गर्नेतर्फ केन्द्रित हुन्छ र उसको अस्तित्व मेटाउन खोज्ने तथा उसलाई बन्धुवा बनाउन खोज्ने प्रभुत्वशाली वर्ग, सत्ता र शासकका विरुद्धमा उभिने गर्दछ र आफूमा प्रतिरोधी चरित्रको विकास गर्दछ । कुनै कृतिको सीमान्तीय अध्ययन गर्दा कृतिमा ज्ञान, शक्ति र प्रतिरोधको अवस्था कस्तो छ भन्ने कुरालाई आत्मसात् गर्नुपर्दछ ।

'भुन्टीको भविष्य' कथामा ज्ञान र शक्तितर उन्मुख तथा प्रतिरोधी चेतना भएका पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । भुन्टी बसमा चढ्न लाग्दाको अवस्थामा कन्डक्टरले पैसा नलिई चढ्न नदिने अडान लिँदै प्रभुत्व देखाउँदाको अवस्थामा यात्रीहरूमध्येका सचेत यात्रीहरूले बालिकालाई जसरी पनि बसमा चढाउनैपर्ने परिस्थितिको सिर्जना गरी प्रतिप्रभुत्वको अवस्थाको सिर्जना गरिएको कुराको वर्णन यस कथामा गरिएको छ । तत्कालका लागि भुन्टी बसमा चढ्न पाउनुको कारक केही यात्रीहरूमा भएको ज्ञान, शक्ति र प्रतिरोधको अवस्था नै हो । घर टहरा जलाई निर्जन तुल्याइएको अवस्थामा आफ्नो घर फर्कनका लागि भुन्टी सडकमा आउनु, बसमा बस्न खोज्नु, लेखकसँग घरमा पनि आफूप्रति बुवा र भाउजूद्वारा सम्मानजनक माया र व्यवहार नगरिएको कुराको उद्घोष गर्ने कार्यमा पनि उसमा रहेको सीमित ज्ञान, आँट र प्रतिरोधी चेतनाले काम गरेको देखिन्छ । फुकोले त एकातिर हरेक व्यक्तिलाई शक्तिशाली बताउँछन् भने अर्कोतिर दमन सहने शक्तिलाई पनि एक प्रकारको शक्ति मान्दछन् ( पाण्डेय, २०७३, पृ. ७५) । यसलाई अवलम्बन गर्दा प्रस्तुत कथाका हरेक सहभागीहरू शक्तिशाली देखिन्छन् ।

पहाडमा जीवन बिताउन गाह्रो रहेको बुझी तराईमा बसाइ सरेका मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' कथाका सीमान्त पात्र (भूमिहीनहरू) चुरेको निकटमा घर टहरा बनाई जीवनयापन गर्न खोज्ने कार्यले उनीहरूमा ज्ञानको केही विकास भएको पाइन्छ । उनीहरू राजनीतिक चेतना र ज्ञानका दृष्टिले एकदम कमजोर देखिन्छन् । फुकोले कतिपय अवस्थामा विमर्शहरू यति बलिया हुन्छन् जसलाई चुनौती दिनै सकिन्न भन्ने मान्यता पनि व्यक्त गरेका छन् (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ३२) । यस विचारको प्रभाव यस कथाका सीमान्त पात्रहरूको चरित्रमा पाइन्छ । प्रस्तुत कथाको राज्यद्वारा स्थापित दमनकारी राज्यसंयन्त्ररूपी विमर्श यति बलियो, नियन्त्रणकारी र कडा प्रकृतिको छ कि त्यसको अगाडि भूमिहीनहरू टिक्नै सक्दैनन् । दमनकारी राज्यसंयन्त्रमध्येको एउटा अङ्ग प्रहरीले सिङ्गे सुकुम्बासी बस्तीहरूमा आगो लगाउँदाको अवस्थामा समेत सीमान्त समुदाय आफ्नो वासस्थानको रक्षार्थ कुनै पहल गर्दैनन्, अझ प्रहरीसित डराएर गाउँ नै छोडेर भाग्दछन् र उनीहरूको अत्तोपत्तोसमेत पाइँदैन । उनीहरू त्यति पढालेखा पनि छैनन् । राज्यले उनीहरूका विरुद्धमा अमानवीय, पशुवत् र क्रूर ढङ्गले व्यवहार गरे पनि उनीहरू त्यसबाट पाठ सिकेर शक्ति सञ्चय गर्ने तथा सामन्तवादी र सम्भ्रान्तकेन्द्री राज्यव्यवस्थाका विरुद्धमा क्रान्ति गर्ने वा प्रतिरोधी भएर प्रस्तुत हुने सम्भाव्यताको समेत कुनै लक्षण देखाउन सक्दैनन् । उनीहरू राज्यले

जस्तोसुकै पीडा दिए पनि सहन बाध्य भएका छन्, उनीहरूमा राजनीतिक जनचेतना र सुभ्रवुभको पूर्ण अभाव देखिन्छ। उपर्युक्त तथ्यहरूलाई अवलम्बन गर्दा यस कथाका सीमान्त पात्रहरूको ज्ञान, शक्ति र प्रतिरोधको अवस्था अत्यन्त कमजोर प्रकृतिको रहेको कुरा सिद्ध हुन्छ। प्रस्तुत कथाले नेपालको सामान्तवादी, राजतन्त्रात्मक र अप्रजातान्त्रिक शासनव्यवस्थाको चरित्रको उद्घाटन गरेको देखिन्छ।

#### ४. निष्कर्ष

नेपालका भूमिहीन सीमान्त वर्ग र समुदायको जीवनका कथाव्यथाको यथार्थाङ्कनमा संरचित मनु ब्राजाकीको 'भुन्टीको भविष्य' सीमान्तीयताका दृष्टिले विशिष्ट कथात्मक कृतिका रूपमा देखापरेको छ। नेपालका भूमिहीन सीमान्त समुदायको वास्तविक अवस्थाको प्रस्तुतीकरणमा यस कथाले संरचनात्मक पूर्णता प्राप्त गरेको छ। यस कथाकी केन्द्रीय पात्र भुन्टीको सेरोफेरोमा प्रस्तुत कथाका कथानकयोजना, पात्रविधान, सारवस्तु, दृष्टिविन्दुजस्ता तत्त्वहरूले पूर्णता प्राप्त गर्ने सन्दर्भले उक्त कथामा सीमान्त वर्ग र तिनसँग सम्बद्ध विषयलाई सर्वाधिक महत्त्व दिइएको कुरा प्रमाणित हुन्छ। यसै गरी कथामा आएका सीमान्त पात्रहरू वर्गीयताका आधारमा निम्न, आर्थिक दृष्टिकोणले विपन्न, शक्तिका कोणले निर्बल, निरीह र अधीनस्थ, जग्गाका दृष्टिले भूमिहीन, सत्ता र शासनका आधारमा शासित र शोषित, राजनीतिक भूमिकाका आधारमा भूमिकाविहीनजस्ता सीमान्तसूचक अभिलक्षणले युक्त देखिन्छन्। यस कथामा भुन्टीको चरित्राङ्कनका माध्यमबाट सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गराइएको छ। यस कथाका सिपाही, साहब र बस कन्डक्टरलाई प्रभुत्वशाली वर्ग र समुदायको प्रतिनिधिका रूपमा प्रस्तुत गर्दै ती पात्रकै चरित्राङ्कनका माध्यमबाट तत्कालीन नेपाली राज्यव्यवस्थाले भूमिहीनहरूको समस्याको निकासपूर्ण व्यवस्थापनका साटो बलप्रयोगका आडमा नियन्त्रण गर्न खोजेको कुराको उद्घाटन गरिएको छ।

'भुन्टीको भविष्य' कथाका मञ्चीय पात्रमध्येका कन्डक्टरबाहेकका सबै पात्र सीमान्त पात्रका पक्षमा अभिव्यक्ति दिएका छन्। यस कथाका गोलेलगायतका यात्री, बसचालक तथा समाख्याताका रूपमा संलग्न कथाकार मनु ब्राजाकी समेत सीमान्त पात्रका पक्षमा आवाज मुखरित गरेकाले भुन्टी बसमा बसी लेखकको सहयोगमा आफ्नो बासस्थानसम्म पुगेकी छ। लेखकले कतै भुन्टीसँगको संवादात्मक त कतै वर्णनात्मक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट भूमिहीन सीमान्त समुदायको समस्या, अपठ्यारा र चुनौतीपूर्ण जीवनपद्धति तथा राज्यको गैरप्रजातान्त्रिक, तानाशाही र दमनकारी चरित्र एवम् सीमान्त समुदायविरोधी शासनपद्धतिको सटीक ढङ्गले चित्रण गरिदिएका छन्। यस किसिमबाट लेखकले वास्तविक बुद्धिजीवीको भूमिका निर्वाह गर्दै आफूलाई प्रभुत्वशाली र शासक वर्गको विपक्ष तथा सीमान्तवर्ग र समुदायको पक्षमा प्रस्तुत गरेका छन्। ज्ञान, शक्ति र प्रतिरोधको दृष्टिले हेर्दा प्रस्तुत कथाका भूमिहीन सीमान्त समुदायको अवस्था कमजोर नै देखिन्छ। पहाडबाट तराईमा बसाइ सार्ने ज्ञान उनीहरूमा आए पनि राजनीतिक क्षेत्रको ज्ञानका विषयमा उनीहरू एकदमै कमजोर देखिन्छन्। राज्यले उनीहरूका विरुद्धमा अमानवीय, पशुवत् र क्रूर ढङ्गले व्यवहार गरे पनि उनीहरू त्यसबाट पाठ सिकेर शक्ति सञ्चय गर्ने तथा सामन्तवादी र सीमान्तविरोधी राज्यव्यवस्थाका विरुद्धमा क्रान्ति गर्ने वा प्रतिरोधी भएर प्रस्तुत हुने सम्भाव्यताको समेत कुनै लक्षण देखाउन सकेका छैनन्। यसका अतिरिक्त बसका

यात्रीमा प्रतिरोधी भावना तथा कतिपय मामिलामा भुन्टीमा समेत प्रतिरोधी चेतनाको विकास भएको पाइन्छ । परिवारमा बुवाले भाइलाई भन्दा आफूलाई कम माया गरेका तथा भाउजूले समेत आफूलाई बढी काममा लगाउने गरेको अभिव्यक्तिका माध्यमबाट भुन्टीले उक्त परिस्थिति आफूअनुकूल नरहेकाले त्यसको अन्त्य हुनुपर्ने मनसाय अभिव्यक्त गर्ने कार्यबाट उसमा प्रतिरोधी चेतनाको विकास भएको मान्न सकिन्छ । तसर्थ नेपालको सीमान्तविरोधी राजकीय सत्ताप्रति आलोचनात्मक विमति जनाउँदै लामो समयदेखि समस्या समाधान गर्नुका साटो किनाराकृत गरिएका, न्यूनतम मानवअधिकार र नागरिक अधिकारबाट समेत वञ्चित तुल्याइएका भूमिहीनहरूका जीवनका कथाव्यथा र समस्यालाई अत्यन्त विश्वसनीय, कलात्मक र यथार्थपरक ढङ्गले पाठकसमक्ष पुर्याउँदै उक्त समस्या यथाशीघ्र समाधान गरी सीमान्त समुदायलाई मानवअधिकारका साथ जीवनयापन गर्ने वातावरण देशमा बनाउनुपर्ने लोककल्याणको अपेक्षा राख्दै कथाकार ब्राजाकी आफूलाई सीमान्त वर्गीय बुद्धिजीवी र सिद्धहस्त कथाकारका रूपमा स्थापित गर्ने तथ्य प्राप्त हुनु नै यस लेखको निष्कर्षात्मक प्राप्ति हो ।

## सन्दर्भ सामग्रीसूची

### देवनागरी लिपिका सामग्री

- आल्थुसर, लुइस (२०७२), 'विचारधारा र राज्यका विचारधाराका अङ्गहरू', अनु. कृष्णप्रसाद सापकोटा, *मार्क्सवादी सिद्धान्तका प्रतिनिधिमूलक विचारहरू*, सम्पा. कृष्णचन्द्र शर्मा, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. २६१-२८४ ।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६९), *सिद्धान्तका कुरा*, चौ. संस्क. काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
- एटम, नेत्र (२०७४), *सङ्क्षिप्त साहित्यिक शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- गौतम, कृष्ण (२०७५), *मार्क्सवाददेखि उत्तरमार्क्सवादसम्म*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।
- ग्राम्सी, एन्टोनियो (२०७२), 'बुद्धिजीवीको निर्माण', अनु. पुष्पराज आचार्य, *मार्क्सवादी सिद्धान्तका प्रतिनिधिमूलक विचारहरू*, सम्पा. कृष्णचन्द्र शर्मा, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ. १२५-१३३ ।
- ग्रेवाल, ओमप्रकाश (२०७६), 'विचारधारा र साहित्यको अन्तरसम्बन्ध', *मार्क्सवादी साहित्यचिन्तन*, सम्पा. र अनु. निनु चापागाई, ललितपुर : साभा प्रकाशन, पृ. २३८-२५५ ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७०), 'संस्कृति, सांस्कृतिक अध्ययन र मार्क्सवाद', *भृकुटी*, भाग १९, पृ. १७३-१९३ ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३), *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, ऋषिराज (२०७३), *मार्क्सवाद र सबाल्टर्न अध्ययन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ब्राजाकी, मनु (२०६०), 'भुन्टीको भविष्य'. *नेपाली कथा भाग -४*, सम्पा. दयाराम श्रेष्ठ, ललितपुर : साभा प्रकाशन. पृ. १७२-१७८ ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०), 'सांस्कृतिक अध्ययनका मूलभूत सिद्धान्तहरू', *भृकुटी*, भाग १९, पृ. ३३५-३६४ ।

- शर्मा, मोहनराज (२०७०), 'अवर्जन अध्ययन र साहित्य', *भृकुटी*, भाग १९, पृ. ३१५-३२५ ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७८), *समालोचनाका नयाँ मोड*, काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन हाउस ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८), *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न*, काठमाडौं : डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०७४), 'सबाल्टर्नकी सार्वजनिक सेलीब्रेटी: गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाक', *समकालीन पाश्चात्य समालोचना सिद्धान्तका प्रणेताहरू*, सम्पा. ज्ञानु पाण्डे. काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ १३५-१७० ।
- सुवेदी, अभि (२०७६), 'सांस्कृतिक समालोचनाको सैद्धान्तिक स्वरूप', *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना सैद्धान्तिक खण्ड*, सम्पा. राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ.१२५-१३९ ।

### रोमन लिपिका सामग्री

- Spivak, G.C.(AD 2005), 'Can the subaltern speak', *Colonial discourse and post colonial theory*, edited Patrick Williams and Laura Chrisman, New York : Columbia University Press, p.66-111
- Spivak, G.C.(AD 2007), 'Femnism and critical theory', *Modern criticism and theory*, edited David Lodge and Nigel Wood, Noida : Person India Education Services Pvt Ltd, p.493-511.